

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ. ПОРІВНЯЛЬНА ПЕДАГОГІКА. ІСТОРІЯ ОСВІТИ

УДК 001:929.52Вернадський
DOI: 10.37026/2520-6427-2021-108-4-3-10

Григорій ПУСТОВІТ,
доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри природничо-математичної освіти
Рівненського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти,
м. Рівне, Україна
ORCID: 0000-0001-7754-0249
e-mail: h.pustovit@gmail.com

ВОЛОДИМИР ВЕРНАДСЬКИЙ І СУЧАСНІСТЬ

Анотація. У змісті статті частково розкрито життєвий шлях і творчу спадщину В. І. Вернадського насамперед у період 1917–1921 років. Схарактеризовано його науковий внесок у розвиток української науки, освіти, культури, мови, а головне – у створення вчення про біосферу і ноосферу. На основі аналізу наукових праць і сторінок щоденника В. І. Вернадського здійснено спробу розкрити його реальне ставлення до багатьох як суто наукових проблем і напрямів, так і внутрішньополітичних питань, зокрема щодо усамостійнення України в різні періоди життя дослідника. Водночас актуалізовано думку про те, що, будучи президентом Української академії наук, у свідомості Володимира Вернадського

переважала думка не лише про українське походження, а й українське самовизнання, а це – перший щабель на шляху до українства. Окреслено ставлення вченого до науки, яка в його розумінні є не стільки ментальною системою переконань суб'єкта, його вірувань, сподівань, скільки безпосередньою життєвою силою, укоріненою у свідомості й самосвідомості та суспільних діях. У зв'язку з цим стаття є певним науковим досвідом особистих відкриттів її автора, що відповідно вважаємо суб'єктивним розумінням досліджуваної проблеми.

Ключові слова: творча спадщина, життєвий шлях, біосфера, ноосфера, жива речовина, свідомість, взаємодія людини і природи.

Нryhoriy PUSTOVIT,
Doctor of Pedagogy, Professor,
Professor of the Department of Natural and
Mathematical Education,
Rivne Regional Institute
of Postgraduate Pedagogical Education,
Rivne, Ukraine
ORCID: 0000-0001-7754-0249
e-mail: h.pustovit@gmail.com

VOLODYMYR VERNADSKY AND THE MODERNITY

Abstract. The content of the article partially reveals the life and creative heritage of V.I. Vernadsky primarily in the period of 1917–1921. Particularly, his scientific contribution to the development of Ukrainian science, education, culture, language and most importantly to the creation of the doctrine of the biosphere and noosphere.

Based on the analysis of scientific works and pages of V. I. Vernadsky's journal, it has been reveal attempt to his real attitude towards many merely scientific problems and directions of its development, as well as domestic political issues, especially regarding Ukraine's independence in different periods of his life. At the same time, we present

the idea that Volodymyr Vernadsky's career as President of the Ukrainian Academy of Sciences shows that he had a significant involvement in Ukrainian self-recognition on his mind, not only as origin, but as the first step on the path to Ukrainian self-determination. Thus, supporting the development of supposedly merely language and culture, Volodymyr Vernadsky actually determined, sometimes even unwillingly processes of Ukrainian irredentism.

It has been characterized search for the processes of harmonious and interconnected development of civilization and nature. According to V. I. Vernadsky it should result into establishing of the effective functioning of the

noosphere, as a sphere of mind, built on the involvement of scientific achievements in all spheres of human functioning. It is in this sense that science as meant by V. I. Vernadsky is not so much a mental system of beliefs of the subject, his beliefs, hopes, but the direct life force which is rooted in his awareness and self-consciousness and social actions.

Therefore, this article presents a certain scientific experience of the personal discoveries of its author and understanding that this experience in a way of a subjective understanding of the problem under study.

Key words: *creative heritage, life path, biosphere, noosphere, living matter, consciousness, interaction of man and nature.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі Україна вибудовує нову історію як незалежна європейська держава, а тому розуміння життєвого шляху Володимира Вернадського може стати підґрунтям на шляху посилення цих процесів. Сьогодні ми є свідками того, як змінюється розуміння наукового доробку і творчості вченого, котрий «пройшов над безоднею» в буремні 20-і, а тим паче 30-і роки ХХ століття. Усвідомлення його постаті нині приваблює не лише сміливими і ґрунтовними науковими досягненнями, а й особистими якостями.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Зі змінами філософсько-культурологічних парадигм як у науковій, так і соціальній сфері, що стали наслідком соціально-політичних реалій, змінюється й розуміння постаті Володимира Вернадського. Дослідженню творчості й наукової спадщини вченого присвячено численні наукові праці Л. В. Беляєва, В. П. Волкова, І. Б. Гирича, В. Л. Деркача, О. К. Драйера, Л. А. Дубровіної, А. Г. Загороднього, Н. М. Зубкова, В. Ю. Омельчука, О. С. Онищенко, К. М. Ситника, В. А. Смоля, Е. В. Соботовича, А. В. Толстоухова, Д. В. Устиновського та інших.

У більшості наукових праць зазначається, що образ В. Вернадського у радянські роки під сильним впливом більшовицької ідеології був певним чином адаптований, а точніше деформований, як і образи та наукові досягнення інших видатних учених, на догоду офіційній ідеологічній машині. Саме в ті роки замовчування, спотворення та навіть фізичне знищення в таборах було звичайним явищем.

За останні десятиліття здійснено ґрунтовні дослідження наукової спадщини і життєвого шляху Володимира Івановича Вернадського як одного із засновників Української академії наук, її дійсного члена (із 1918 року), а пізніше (з 1 січня 1919 до 9 травня 1921 років) – уже як першого голови-президента (Ситник, 2013, с. 5; Багнюк, 2003, с. 19–21).

Мета статті – обґрунтувати один із наукових підходів до вивчення й інтерпретації життєвого шляху і наукових досягнень В. Вернадського, його величній постаті у розвитку української науки. Стаття є певним науковим досвідом особистих відкриттів автора, певною мірою суб'єктивним розумінням досліджуваної проблеми. Водночас представлено дослідження залишається відкритим для різноманітних думок і дискусій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи означену проблему, ми враховували досить

актуальну на сьогодні думку Ігора Гирича, історика, публіциста, доктора історичних наук, співробітника Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, висловлену ним у праці «Володимир Вернадський. Між російськими та українськими берегами». Автор зазначає, що «...нині у свідомості пересічних українців живуть самостійним життям як міфи про українство Володимира Вернадського, так і про його аполітичність, незаангажованість і нейтральність щодо військово-політичної діяльності будь-якої з ворогуючих сторін у політичному конфлікті 1917–1921 років». На думку Ігора Гирича, це не відповідало дійсності, оскільки у появі та поширенні в науковій і публіцистичній літературі радянського та навіть пострадянського періодів цих міфів не враховувались як ставлення Володимира Вернадського до України, так і його погляди на внутрішньополітичні події тих часів, що знайшли своє відображення на сторінках щоденника вченого. Значна увага приділялась адаптації окремих етапів його життя, певних висловлювань, думок та ставлень, що були вигідні насамперед більшовицькій ідеологічній парадигмі (Гирич, 1996).

Зважаючи на зазначене вище, необхідно актуалізувати думку читача щодо провідної ідеї цієї статті, що є не критикою чи негативною оцінкою наукової творчості Володимира Вернадського на небосхилі вітчизняної науки, а лише бажанням проаналізувати наслідки істинних фактів із його життя.

В означеному контексті, як зазначає Ігор Гирич (1996), «...щоденник кожною сторінкою демонструє зацікавлення Володимира Вернадського українськими проблемами, і не просто зацікавлення, а велику внутрішню потребу розібратися в складних та швидкоплинних перипетіях бурхливого національного відродження». Сьогодні можемо констатувати, що саме під час Революції 1917–1921 років ХХ століття боротьба за національно-культурне відродження переросла в Україні на один із найважливіших напрямів національно-визвольного руху. Культурне, освітнє, наукове пробудження українського народу стало невід'ємною складовою державотворення. Представники української течії тогочасної України здійснили реальну реалізацію громадянських свобод: політичної діяльності, думки і слова, громадських зібрань, творчості, вибору мови навчання та спілкування. Саме у ці роки, за нашим переконанням, українці з етнічної спільноти стали могутньою політичною нацією. Успішна розбудова шкільництва, вищої школи і науки, духовне й культурне піднесення та підйом національного самоусвідомлення стали важливою перемогою Української революції.

Ця тема стала, без перебільшення, центральною на сторінках щоденника Володимира Вернадського. Водночас більшість записів свідчать про важливу для вченого українську проблему, зокрема щодо шляху усамоствінення України, котрий до кінця ним не сприймався. Враховуючи політичні переконання В. Вернадського в ці роки, можна безпомилково здогадатися, що така Українська академія наук за своєю сутністю і спрямуванням діяльності була далека від його розуміння. Однак під тиском Агатангела Кримського, Ореста Левицького, Дмитра Багалія й

Миколи Василенка Володимир Вернадський як член Академії, а в подальшому як перший її президент був змушений йти на компроміси у розв'язанні багатьох організаційно-наукових проблем (Гирич, 1996; Вернадський і Україна, 2011).

Аналіз організаційної та наукової діяльності Володимира Вернадського у 1919–1921 роках ХХ століття, що знайшла своє відображення у відповідній літературі цих років про його життя і творчість, підводить нас до думки, що саме в ці роки його становище на посаді першого президента Української академії наук було досить нелегким. Науковець потрапив між двох вогнів, з одного боку – українські вчені та громадські діячі, з іншого – вчені-росіяни, котрі звинувачували Володимира Вернадського в тому, що за його допомогою твориться «націоналістична» інституція (Бібліографія праць В. І. Вернадського, 2012).

У контексті зазначеного вище актуальною є задекларована у більшості сучасних вітчизняних енциклопедій та наукових дослідженнях характеристика В. Вернадського як російського та українського вченого (В. Вернадський, 2021; Даниленко, 2003). У зв'язку з цим Ігор Гирич зауважує: «...від російського берега він відплив, а до українського не пристав». Водночас творчий шлях Володимира Вернадського як президента Української академії наук свідчить, що у його свідомості переважало не лише українське походження, а й самовизнання, а це – перший шабель на шляху до українства. Отже, підтримуючи розвиток нібито лише мови й культури, вчений насправді детермінував, навіть інколи проти свого бажання, процеси українського відродження. Аналізуючи еволюцію його поглядів щодо українських інтересів у 1917–1921 роках, можна припустити, що у випадку перемоги української незалежності і стабільного проживання в незалежній Україні таки відбувся б і політичний вибір ученого на її користь. За цієї умови необхідно враховувати й те, що В. Вернадський «був прихильником культурної, а не політичної автономії». Підтвердженням цього є результати аналізу сторінок його щоденника, написані саме під час перебування в Україні, з яких випливає досить сильний вплив української стихії на свідомість і погляди вченого. Він щоразу відкривав для себе український світ і культурні надбання. Так, коли дізнався про Григорія Сковороду, написав у своєму щоденнику: «Великая нация начинает себя осознать». Аналізуючи думку В. Вернадського, І. Гирич (1996) зазначає, що «...магічна сила українських генів впливала на вченого на рівні підсвідомості, спрямовуючи його діяльність у несподіване для нього самого річище» (Вернадський, 2018).

Із 20-х років ХХ століття завдяки працям В. Вернадського концепція взаємодії людини і природи, що набула визнання у другій половині ХІХ й на початку ХХ століття та характеризувалася колосальним втручанням людини у природу з метою задоволення прагматичних потреб як окремої особистості, так і цивілізації загалом у процесі її соціально-економічного розвитку, у його наукових працях зазнає суттєвої трансформації. Сутність таких науково неординарних для того часу змін полягає у пошуку й обґрунтуванні процесів гармонійного та взаємопов'язаного розвитку

цивілізації і природи, що в результаті, на думку вченого, мало забезпечити ефективне функціонування ноосфери як сфери розуму, вибудованого завдяки залученню наукових досягнень у всі сфери функціонування людства (Вернадський, 1975).

Саме в цьому розумінні наука для В. Вернадського є не стільки ментальною системою переконань суб'єкта, його вірувань, сподівань, скільки безпосередньою життєвою силою, що укорінена у його свідомості, самосвідомості та суспільних діях. Із розвитком науки вона звільняється від філософсько-релігійних напруг, суто суб'єктивних конструкцій, у яких зв'язок із реальністю ще недостатній, затьмарений фантастичними уявленнями, що не узгоджуються із дійсністю, проте мають переконливість бажаної для особистості віри. За цієї умови наукова думка стає домінантою суспільної свідомості, підпорядковуючи собі й суб'єктивні установки (Деркач, 2015).

Актуальність обґрунтування сутності такої переорієнтації взаємодії людини і природи, як зазначають О. Драйер та В. Лось, була і є сьогодні надзвичайно важливою, оскільки «... ідея поєднання динаміки економічного зростання зі збереженням структури біосфери, чітко сформульована В. Вернадським, дала змогу визначитися з основними контурами можливих напрямів гуманізації взаємодії людини і природи у ноосфері вже в наступні десятиліття й особливо у наші дні» (Дрейер, Лось, 1997, с. 36). Крім того, таке складне явище, як взаємодія людини в системі «природа – людина – суспільство» схарактеризувати з позиції лише однієї науки, інтерпретації чи на основі розгляду однієї парадигми практично неможливо. До того ж розгляд методологічних основ взаємодії людини і природи у різні історичні періоди має різне «...значення для формування того інформаційного поля, у межах якого доцільно проводити ефективний аналіз подій та явищ» (Моїсєєв, 1995, с. 3–31).

Окреслений підхід створює умови для більш реалістичних оцінок історичного розвитку не лише окремих наукових напрямів, але й природничої та гуманітарної наук загалом. На підставі цього можемо зробити висновок, що поява тих чи інших ідей, підходів і навіть цілісних концепцій пов'язана насамперед із рівнем розвитку суспільства й відповідно науки, їх політичними, соціально-економічними і духовними основами, у зв'язку з чим має характеризуватися у їх єдності і нерозривному зв'язку.

У змісті цієї статті нами обґрунтовано власний погляд на сутність, значення та приналежність означеної концепції до тих чи інших філософських конструкцій. Теоретичною основою такого погляду є насамперед результати аналізу праць В. Вернадського та низки вітчизняних і зарубіжних видань, де розкриваються різні підходи до розуміння сутності ідей ноосфер, характеризуються проблеми довкілля та наслідки впливу господарської діяльності людини на його стан. Для розуміння істинності висловлених ученим ідей необхідним є виокремлення їх у певний науковий напрям та відокремлення від будь-яких політичних чи суто структуралістських течій. В. Кутирєв, пов'язуючи свого часу ідею ноосфери з марксизмом та будівництвом соціалізму, стверджував, що «...ноосфера як гармонія

є сценічним аналогом соціально-політичної утопії комунізму та інших більш раних ідей про рай» (Кутирев, 1990, с. 6).

Схожу думку висловлюють уже в наші дні українські науковці М. Кисельов, В. Деркач та А. Толстоухов, які роблять висновок, що розвиток біосфери як складний у просторових і часових межах процес пов'язувався В. І. Вернадським і навіть П. Тейяр де Шарденом із «...організацією буття людей, розширюючи завдання подолання стихійності природи до подолання стихійності розвитку суспільства» (Кисельов, Деркач, Толстоухов, 2003, с. 276; Павленко, 2000, с. 117–118).

Із метою розуміння ставлення В. Вернадського до «...політики в науці» важливим є його звернення в листі до І. Петрункевича, де вчений зазначав, що «...ми ніколи не були причетні до соціалізму – завжди бачили у ньому прояв насилля над людською особистістю» (Листи В. І. Вернадського, 1989, с. 209).

На фоні наростання драматизму суспільного життя після захоплення більшовиками влади в Україні «всерйоз і надовго» В. Вернадському довелося приховати своє справжнє ставлення до них глибоко у потаємні закутки душі. Підтвердженням цього є його численні висловлювання на сторінках власного щоденника і в листах до однодумців, які йому не зрадили. Це дає змогу стверджувати про недостатню обґрунтованість висновків як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, що були характерні у розкритті досліджуваної проблеми в радянський період, а також у перші роки ХХІ століття щодо взаємозв'язку ідеї ноосфери з ідеями марксизму та практикою соціалістичного будівництва.

Ще одним доказом доцільності нашого висновку є те, що створюючи вчення про біосферу і ноосферу, В. Вернадський відштовхувався від проблем визначення й усвідомлення «життя» не стільки як наслідку соціально-політичних подій, скільки існування «живої речовини», зазначаючи, що «...сам простір і час усередині живої речовини інший!». Учений безліч разів висловлював думку про те, що «...властивості живого неможливо звести лише до фізико-хімічних параметрів чи соціальних та ідеологічних практик (Листи В. І. Вернадського, 2007, с. 211). Саме тому вивчення «живої речовини», на його думку, дасть щось нове, чого не досягнути вивченням лише фізичних і хімічних процесів. Перед наукою сьогодні «відкривається новий шлях вивчення процесів, коли стаючи «живою речовиною», нерухома матерія набуває особливих властивостей, що так чи інакше пов'язані зі свідомістю. Отже, у свідомості відображаються найглибшинніші властивості матерії, особливого стану життя, а отже, еволюція життя і еволюція матерії нерозривно пов'язані з еволюцією свідомості» (Вернадський, 1931).

Спостерігаючи за тим, як наростає хвиля більшовицького терору і беззаконня, «...він не причаївся у провінції, терновий вінець у шухляду столу не заховав...», а в травні 1921 року виступив із публічною лекцією «Початок і вічність життя», у змісті якої вперше актуалізував тему нового напрямку наукових досліджень, що стосувався біосфери. Після п'яти років напруженої праці, більше схожої на боротьбу із силами нецтва і нерозуміння його прогресивних ідей, уперше у класичній монографії «Біосфера» (1926) нове поняття було визна-

чено вченим як геологічна оболонка, тонко узгоджена в усіх частинах і «органах», де зв'язки організуються та контролюються «живою речовиною». Саме в цей час у своїй «Хронології» за 1926 рік Володимир Вернадський писав: «Мав учора розмову з Л. С. Бергом. Він мені говорив, що мої ідеї йому сподобалися, що моя «Біосфера» стала класичною (*підкреслено автором*). Ряд її ідей увійшли до життя як певне світорозуміння і знеособилися» (Хронологія, 1926).

Отже, є всі підстави стверджувати, що монографія «Біосфера» належить до книг, що є основоположними у розумінні життя на планеті Земля і без якої неможливо сформулювати сучасне уявлення про світ. Водночас ідеї біосфери формувалися непросто та до сьогодні залишаються до кінця не прийнятими у переважній частині країн світу. Як зазначається у низці наукових праць, «проблеми біосфери практично не згадуються впродовж багатьох років навіть самим Б. Личковим – однодумцем В. Вернадського. Не надав їм особливого значення і А. Ферсман, його учень і сподвижник наукових ідей. Справжнє визнання прийшло більше, як через тридцять років, і то в зарубіжній науковій літературі. Однак і в цих виданнях під час розкриття проблем біосфери ім'я Володимира Вернадського не набуло відповідного визнання...» (Забелін, 1988).

Така ситуація протягом багатьох років радянської доби в науці, на думку науковців, була викликана і тим, що стосунки Вернадського з більшовицькою владою були непростими, тому й ім'я, і наукові праці в Україні тривалий час не актуалізувалися в науковій спільноті. До того ж, «...багатогранного В. І. Вернадського вже після його смерті (1945) було загнано у вузький коридор геології і геохімії» (Воробйова, 2017).

Як засвідчує сам В. Вернадський на сторінках власного щоденника, усвідомлюючи неординарність своїх ідей, що створювали певні труднощі у взаємодії з колегами та іншими вченими, він все ж йшов на це свідомо. Підтвердженням цієї думки є констатація результатів його виступу на засіданні Наукової комісії: «Учора моя доповідь про геохімію головним чином спричинила дебати з приводу мого висновку про живу речовину. Заперечення проти цього терміна, немає однак постійності думок, переважають застарілі розуміння. У пресі та ж сама боязнь говорити фактичну правду» (Щоденники В. І. Вернадського, 1999, с. 23; Вибрані наукові праці, 2012).

Крім того, згідно з аналізом його праць, висловлювань і записів у щоденнику, він був готовий зустріти нерозуміння його ідей про біосферу навіть серед близьких друзів. Так, І. Петрункевич в особистому листуванні висловлював побоювання, що вони з В. Вернадським не зрозуміють один одного, на що вчений відповів: «Зараз взагалі, я думаю, головне оцінювати все від себе, зважаючи тільки на свою совість. Я це особливо відчуваю тепер, коли моя робота про живу речовину є новаторською, крім того, йде у розріз зі звичними думками оточуючих» (Листи В. І. Вернадського, 1989, с. 29).

Отже, можемо зробити висновок про те, що В. Вернадський чітко розумів неминучість несприйняття його ідей і водночас був готовий боротися з пере-кручуванням і спотворенням власних поглядів. Із цього

приводу він зазначав: «Дивовижним чином мене вважають ідеалістом і віталістом. Намагаюсь розмовляти про це з комуністами – усюди зустрічаю шори або неучтво. Останні місяці з усіх боків я бачу початок нападів на мої погляди... Недопущення публікації моєї «Біосфери» і моєї «Живої речовини»» (Там само, с. 291).

У листі до сина від 5 травня 1932 року вчений пише: «У моїх творах публічно знаходять віталізм, неовіталізм, містицизм, ідеалізм і механізм. Я рішуче, коли це можливо, виступаю проти, вважаючи, що я як філософсько освічена людина, навіть філософський скептик, не можу допустити впровадження філософії в науку в такій дикій формі, в якій це робиться» (Листи В. І. Вернадського, 1998). Варто наголосити на тому, що В. Вернадський вважав «дикою формою» філософії саме так званий «діалектичний матеріалізм». На думку дослідника, оскільки еволюція матерії пов'язана з еволюцією свідомості, то «жива речовина» наділена свідомістю, а отже, явища свідомості певною мірою властиві не лише людині. Крім того, якщо «жива речовина» буде самою планетою, як він зазначав у своїх наукових працях, це означає, що вона є породженням свідомості істот, які населяють Землю. Таким чином, можемо зробити висновок, що В. Вернадський розглядав створення ноосфери як логічний розвиток і «завершення» побудови «живою речовиною» біосфери, а у подальшому – ноосфери як результату діяльності людини, її наукової думки, свідомості і самосвідомості, у межах якої будуть домінувати закономірності гармонії, раціоналізації та оптимізації, а не діяльність політичних сил чи їх вплив на ці процеси (Даниленко, 2019). У його розумінні ноосфери можна віднайти певну установку щодо сенсу історичного процесу її побудови. Враховуючи, що вчений мислив насамперед категоріями технократичної експансії, що було характерно для епохи, в якій він жив і творив, тому він надавав особливого значення розширенню сфери впливу людини на ці процеси. Для нього це експансія живого, живої речовини, адже Вернадський був оптимістом щодо стійкості життя і вважав його практично незнищуваним. Кількісне зростання біомаси він асоціює із прогресом, у межах якого розум людини відкриває нові перспективи – синтезу необхідних елементів живлення, шляху до автотрофності людства, тобто незалежнення живлення людей від інших живих істот (Вернадський, 1993).

Усе це дозволяє стверджувати, що створення В. Вернадським ноосфери вбачилося як загальнопланетарний процес, феномен перебудови всього устрою життя людини на планеті у єдності науки і практики, політичних, економічних, релігійних, духовних чи будь-яких інших реалій на кожному з історичних етапів розвитку цивілізації. Враховуючи останнє, некоректним, на нашу думку, є ототожнення ідей В. Вернадського про ноосферу з ідеями «російських космістів», адже він був досить космополітичною людиною, що підтверджується його висловлюванням про роль окремої людини, а не суспільства у побудові свого власного життєвого простору і устремліннях до світлого і досконалого у праці, побуті, духовному розвитку, про роль науки як складного продукту інтелектуальної діяльності окремої людини в соціальному середовищі за умови дотримання демократичних свобод. У зв'язку з цим його ідеї про ноосферу, сформовані саме на цих

позиціях, аж ніяк не можна ототожнювати з ідейною конструкцією «російських космістів». Підтвердженням цього висновку є те, що в окремих параграфах праці «Наукова думка як планетарне явище» (1927) та у листах до І. Петрункевича вчений наголошував на тому, що у процесах становлення ноосфери «...все вирішує особистість, а не колектив, elite держави, а не її демос...» (Листи В. І. Вернадського, 1989, с. 214).

Аналіз зазначеного вище дозволяє зробити висновок, що основна цінність ідей Вернадського полягає в тому, що він мислив в абсолютно іншій системі координат, на протиположній тій, котра домінувала у першій чверті ХХ століття. Отже, це свідчить про наявність окремого наукового шляху, яким пішов дослідник, обгрунтовуючи ідею ноосфери та вперше виокремивши необхідність, напрями і сутність загальноцивілізаційних змін, які, на його думку, мали б у подальшому сформулювати методологічну основу взаємодії людини з природою і до яких ми повертаємося сьогодні – на початку ХХІ століття.

У 60–80-х роках ХХ століття ідея ноосфери в нашій державі розглядалася як суто теоретична концепція, реалізація основних положень якої мала досить далеку перспективу і надзвичайно розмиті контури практичного втілення. У зв'язку з цим можемо констатувати, що вона була далека за своєю сутністю від реальних потреб і практики формування соціалістичного суспільства, характерною ознакою якого був революційний та адміністративний волюнтаризм 20–30-х років та науково необгрунтована перебудова природи 50–80-х років ХХ століття. Усе це в результаті призвело до катастрофічних наслідків антропогенного впливу на природу і, відповідно, ще більше загострило екологічні проблеми. Однак провідним стримуючим фактором реалізації ідеї ноосфери сьогодні є і залишаються не стільки політичні, економічні чи соціальні умови держави, їх схожість або ж відмінність від інших країн світу, скільки наслідки негативних змін, викликаних експлуатацією людиною природи. Саме жорсткий по відношенню до людини і, як результат, до природи ідейно спрямований політичний і соціально-економічний устрій держави спричинив формування стійкого антропоцентричного типу свідомості кількох поколінь людей із жорстким прагматизмом у взаємодії з природою. Та навіть сьогодні, в незалежній Україні, ми загалом не позбулися антропоцентричного типу мислення і вперто ігноруємо необхідність його переорієнтації на екологічно доцільне мислення і поведінку в довкіллі.

Зважаючи на зазначене вище, принцип антропоцентризму ми розглядаємо як один із головних негативних чинників, що визначає статус людини в системі взаємозв'язків і взаємозалежностей навколишнього середовища, оскільки сьогодні він виявляє не тільки свою обмеженість, але й досить серйозну загрозу подальшому існуванню і розвитку цивілізації, віддаляючи зусилля людства з відновлення і збереження біосфери та створення ноосфери (Пустовіт, 2004).

Повертаючись до творчого осмислення В. Вернадським сутності цієї проблеми, можемо констатувати, що він робить важливий висновок: «...люди не встигають адаптувати свою культуру відповідно до тих змін, які самі ж привносять у цей світ, і джерела цієї кризи

знаходяться всередині, а не зовні людської сутності, яка розглядається і як індивідуальність, і як колектив. Вирішення саме цієї проблеми залежить насамперед від змін у світосприйнятті самої людини, її внутрішньої сутності» (Павленко, 2000, с. 117–118).

Висновок. Отже, актуалізація розуміння діалектики людської діяльності в довіллі й активної ролі свідомості в коригуванні цього процесу має відповідний вплив на характер і структуру розвитку майбутньої цивілізації, для якої на початку XXI століття характерною є «глобалізація» взаємовідносин у системі «природа – людина – суспільство». У філософському аспекті ми прослідковуємо і виокремлюємо «діалектику єдності» людини і біосфери, оскільки кожна людина зокрема чи суспільство загалом надзвичайно тісно пов'язані комплексом взаємозв'язків із живими істотами на планеті, а це унеможлиблює їх виключення із зазначеної системи.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в аналізі творчої спадщини Володимира Вернадського щодо розбудови сучасної біологічної освіти, як шкільної, так і університетської, формування нового екологічно орієнтованого світогляду громадян України, їхньої участі у збереженні довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Ситник, К. Багнюк, В. (2013). Він заснував Академію наук: до 150-річчя Володимира Вернадського. *Дзеркало тижня*. 12 березня. С. 5.
- Багнюк, В. (2003). Пророчий погляд у майбутнє: до 140-річчя від дня народження В. І. Вернадського. *Надзвичайна ситуація*. № 3. С. 19–21.
- Грич, І. Володимир Вернадський. Між російськими та українськими берегами. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/06/25/155877/> (дата звернення: 15.09.2021).
- Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. (2011). Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 1: Науково-організаційна діяльність (1918–1921) / НАН України; Комісія з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т історії України; [уклад.: О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, Н. М. Зубкова та ін.; редкол.: А. Г. Загородній та ін.]. Київ: [б. в.]. 699 с.
- Бібліографія праць В. І. Вернадського. Література про життя та діяльність. (2012) / НАН України, Комісія НАН України з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського / редкол.: А. Г. Загородній, О. С. Онищенко (голова), В. П. Волков [та ін.]; уклад.: О. С. Онищенко, Л. В. Беляєва, С. А. Дзюбич, Л. С. Новосьолова, В. Ю. Омельчук, Д. В. Устиновський. Київ, 603 с.
- Вернадський Володимир Іванович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 16.09.2021).
- Даниленко В. М. Вернадський Володимир Іванович. (2003). *Енциклопедія історії України*. Т. 1: А-В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vernadskiy_V (дата звернення: 17.09.2021).
- Володимир Вернадський: «Я вірю у велике майбуття і України, й Української академії наук...»: до 155-річчя від дня народження В. Вернадського і 100-річчя Національної академії наук; попереджувальна довідка. (2018) / Сумська міська центральна бібліотека ім. Т. Г. Шевченка; укл. В. В. Горова. Суми. 16 с.
- Вернадский, В. И. (1975). Размышления натуралиста. Кн. 2: Научная мысль как планетарное явление. Москва: Наука. 191 с.
- Деркач, В. Філософська спадщина Володимира Вернадського. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32615989.pdf> (дата звернення: 18.09.2021).
- Дрейер, О. К., Лось, В. А. (1997). Экология и устойчивое развитие. Москва: УРАО. 222 с.
- Моисеев, Н. Н. (1995). Современный антропогенез и цивилизационные разломы. Эколого-политический анализ. *Вопросы философии*. №1. С. 3–31.
- Кутырев, В. А. (1990). Утопическое и реальное в учении о ноосфере. *Природа*. №11. С. 6.
- Кисильов, М. М., Деркач, В. Л., Толстоухов, А. В. та ін. (2003). Концептуальні виміри екологічної свідомості: монографія. Київ: Видавництво «Парапан». 312 с.
- Письма В. И. Вернадского И. И. Петрункевичу. (1989). *Новый мир*. №12. С. 209.
- Письма В. И. Вернадского Н. Е. Вернадской. 19 июля 1917. (2007). *Письма Н. Е. Вернадской, 1909-1940 / В. И. Вернадский*. Москва: Наука. 299 с.
- Вернадский В. И. Изучение явлений жизни и новая физика. Доклад в МОИП. (1931). *Известия АН СССР. VII серия. Отделение математических и естественных наук*. №. 3. С. 403–437. URL: https://sgm.ru/DOWNLOAD/ABOUT/Nauchnye_trudy_Vernadskogo.pdf (дата звернення: 15.09.2021).
- Вернадский, В. И. (2001). Дневники: 1926 – 1934. *Хронология 1926 г.* Москва: Наука. 214 с. URL: http://www.geokhi.ru/DocLib5/publications/Bulleten_Vernad_23.pdf (дата звернення: 15.09.2021).
- Забелин, И. (1988). Проспект Вернадского. *Прометей*. Т. 15. Москва: Молода гвардія. 352 с.
- Воробйова, Л. В. (2017). Володимир Вернадський і фізична економія. *Молодий вчений*. № 2 (42). С. 240.
- Дневники В. И. Вернадского. 24 марта 1921 г. (1999). *Дневники: март 1921 – август 1925 / В. И. Вернадский*. Москва: Наука. 214 с.
- Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 4: Геохімія живої речовини. (2012) / [уклад.: І. А. Акімов та ін.; редкол.: Е. В. Собонович (голова) та ін.]. НАН України, Комісія з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т зоології ім. І. І. Шмальгаузена, Ін-т геохімії навколишнього середовища; ред. рада: Б. Є. Патон (голова) та ін. Київ: [б. в.]. 576 с.
- Письма В. И. Вернадского И. И. Петрункевичу. 8 января 1924 г. «Я верю в силу свободной мысли...» (1989). *Новый мир*. № 12. С. 291.
- Письма академика В. И. Вернадского сыну (1922–1936). *Публикации Сорокина М. Ю.*: материалы к 120-летию Георгия Владимировича Вернадского // Архив РАН. URL: <http://www.arfan.ru/?q=ru/vernad> (дата звернення: 14.09.2021).
- Даниленко, В. Володимир Вернадський: життя в політиці й політика в житті. (2019). Київ: Парлам. вид-во. 512 с. (Серія «Славетні постаті України»).
- Вернадский, В. И. Автотрофность человечества. (1993). *Русский космизм: Антология философской*

мысли / сост. С. Г. Семенова, А. Г. Гачева. Москва: Педагогика-Пресс. 368 с.

Письма В. М. Вернадского И. И. Петрункевичу. (1989). *Новый мир*. №12. С. 214.

Пустовіт, Г. П. Екологічна освіта учнів 1–9 класів у позашкільних навчальних закладах: монографія. (2004). Київ; Луганськ: Альма-матер. 540 с.

Павленко, Ю. (2000). Ноосферна концепція В. І. Вернадського – П. Тейяр де Шардена. *Історія світової цивілізації*. Київ. С. 117–118.

REFERENCES

Sytnyk, K., Bahniuk, V. (2013). Vin zasnuvav Akademiiu nauk: do 150-richchia Volodymyra Vernadskoho [He founded the Academy of Sciences: to the 150th anniversary of Volodymyr Vernadsky]. *Dzerkalo tyzhnia*. 12 bereznia. S. 5. [in Ukrainian].

Bahniuk, V. (2003). Prorochni pohliad u maibutnie: do 140-richchia vid dnia narodzhennia V. I. Vernadskoho [A prophetic view of the future: to the 140th anniversary of the birth of V. I. Vernadsky]. *Nadzvychna situatsiia*. № 3. S. 19–21. [in Ukrainian].

Hrych, I. Volodymyr Vernadskyyi. Mizh rosiiskymy ta ukrainskymy berehamy [Vladimir Vernadsky. Between the Russian and Ukrainian shores]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/06/25/155877/> (data zvernennia: 15.09.2021). [in Ukrainian].

Vybrani naukovi pratsi akademika V. I. Vernadskoho [Selected scientific works of Academician V. I. Vernadsky]. (2011). T. 1: Volodymyr Ivanovych Vernadskyyi i Ukraina. Kn. 1: Naukovo-orhanizatsiina diialnist (1918–1921) / NAN Ukrainy; Komisiia z nauk. spadshchyny akad. V. I. Vernadskoho, Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, In-t istorii Ukrainy; [uklad.: O. S. Onyshchenko, L. A. Dubrovina, N. M. Zubkova ta in.; redkol.: A. H. Zahorodnii ta in.]. Kyiv. 699 s. [in Ukrainian].

Bibliohrafiia prats V. I. Vernadskoho. Literatura pro zhyttia ta diialnist [Bibliography of Vernadsky V. works. Literature about life and work]. (2012) / NAN Ukrainy, Komisiia NAN Ukrainy z nauk. spadshchyny akad. V. I. Vernadskoho, Nats. b-ka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho / redkol.: A. H. Zahorodnii, O. S. Onyshchenko (holova), V. P. Volkov [ta in.]; ukklad.: O. S. Onyshchenko, L. V. Bieliaieva, S. A. Dziubych, L. S. Novosolova, V. Yu. Omelchuk, D. V. Ustynovskyyi. Kyiv, 603 c. [in Ukrainian].

Vernadskyyi Volodymyr Ivanovych [Vernadsky Volodymyr Ivanovych]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Vernadskyyi_Volodymyr_Ivanovych (data zvernennia: 16.09.2021). [in Ukrainian].

Danylenko V. M. Vernadskyyi Volodymyr Ivanovych [Vernadsky Volodymyr Ivanovych]. (2003). *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 1: A-V / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka. 688 s. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vernadskyyj_V (data zvernennia: 17.09.2021). [in Ukrainian].

Volodymyr Vernadskyyi: «Ia viriu u velyke maibuttia i Ukrainy, y Ukrainskoi akademii nauk...»: do 155-richchia vid dnia narodzhennia V. Vernadskoho i 100-richchia Natsionalnoi akademii nauk; poperedzhuvalna dovidka [Volodymyr Vernadsky: «I believe in the great future of both Ukraine and the Ukrainian Academy of Sciences»]. (2018)

/ Sumska miska tsentralna biblioteka im. T. H. Shevchenka; ukl. V. V. Horova. Sumy. 16 s. [in Ukrainian].

Vernadskyyi, V. Y. (1975). Razmyshleniya naturalysta. Kn. 2: Nauchnaia mysl kak planetarnoe yavleniye [Reflections of a Naturalist]. Moskva: Nauka. 191 s. [in Russian].

Derkach, V. Filosofska spadshchyna Volodymyra Vernadskoho [Philosophical heritage of Volodymyr Vernadsky]. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32615989.pdf> (data zvernennia: 18.09.2021). [in Ukrainian].

Dreier, O. K., Los, V. A. (1997). Ekolohiia y ustoi-chyvoe razvytye [Ecology and sustainable development]. Moskva: URAO. 222 s. [in Russian].

Moyseev, N. N. (1995). Sovremennyyi antropohenez y tsyvylyzatsyonnye razlomy. Ekoloho-polytycheskyi analiz [Modern anthropogenesis and civilizational faults]. *Voprosy fylosofyy*. №1. S. 3–31. [in Russian].

Kutyrev, V. A. (1990). Utopycheskoe y realnoe v uchenyy o noosfere [Utopian and real in the doctrine of the Noosphere]. *Pryroda*. №11. S. 6. [in Russian].

Kysylov, M. M., Derkach, V. L., Tolstoukhov, A. V. ta in. (2003). Kontseptualni vymiry ekolohichnoi svidomosti [Conceptual dimensions of ecological consciousness]: monohrafiia. Kyiv: Vydavnytstvo «Parapan». 312 s. [in Ukrainian].

Pysma V. Y. Vernadskoho Y. Y. Petrunkevychu [V. I. Vernadsky's letters to I. I. Petrunkevich]. (1989). *Novyi myr*. №12. S. 209. [in Russian].

Pysma V. Y. Vernadskoho N. E. Vernadskoi. 19 yulia 1917 [V. I. Vernadsky's letters to N. E. Vernadskaya]. (2007). *Pysma N. E. Vernadskoi, 1909–1940* / V. Y. Vernadskyyi. Moskva: Nauka. 299 s. [in Russian].

Vernadskyyi V. Y. Yzuchenye yavleniy zhyzny y novaia fizyka. Doklad v MOYP [Study of the phenomena of life and new physics]. (1931). *Yzvestiya AN SSSR. VII seryia. Otdeleniye matematycheskyykh y estestvennykh nauk*. №. 3. S. 403–437. URL: https://sgm.ru/DOWNLOAD/ABOUT/Nauchnye_trudy_Vernadskogo.pdf (data zvernennia: 15.09.2021). [in Russian].

Vernadskyyi, V. Y. (2001). Dnevnyky: 1926–1934 [Diaries: 1926–1934]. Khronolohiia 1926 h. Moskva: Nauka. 214 s. URL: http://www.geokhi.ru/DocLib5/publications/Bulleten_Vernad_23.pdf (data zvernennia: 15.09.2021). [in Russian].

Zabelyn, Y. (1988). Prospekt Vernadskoho [Vernadsky avenue]. *Prometei*. T. 15. Moskva: Molodaia hvardiia. 352 s. [in Ukrainian].

Vorobiova, L. V. (2017). Volodymyr Vernadskyyi i fizychna ekonomiiia [Volodymyr Vernadsky and physical economy]. *Molodyi vchenyi*. № 2 (42). S. 240. [in Ukrainian].

Dnevnyky V. Y. Vernadskoho. 24 marta 1921 h. [Diaries of V. I. Vernadsky. March 24, 1921]. (1999). *Dnevnyky: mart 1921 – avhust 1925* / V. Y. Vernadskyyi. Moskva: Nauka. 214 s. [in Russian].

Vybrani naukovi pratsi akademika V. I. Vernadskoho. (2012). T. 4: Heokhimiia zhyvoi rechovyny [Selected scientific works of Academician V. I. Vernadsky. Vol. 4: Geochemistry of living matter] / ukklad.: I. A. Akimov ta in.; redkol.: E. V. Sobotovych (holova) ta in.]. NAN Ukrainy, Komisiia z nauk. spadshchyny akad. V. I. Vernadskoho, Nats. b-ka Ukrainy im. V. I. Vernadskoho, In-t zoolohii im. I. I. Shmalhauzena, In-t heokhimiia navkolyshnoho

seredovyshcha; red. rada: B. Ye. Paton (holova) ta in. Kyiv. 576 s. [in Ukrainian].

Pysma V. Y. Vernadskoho Y. Y. Petrunkevychu. 8 yanvaria 1924 h. «Ja veriu v sylu svobodnoi mysly...» [V. I. Vernadsky's letters to I. I. Petrunkevich. January 8, 1924 «I believe in the power of free thought ...»]. (1989). *Novyi myr*. № 12. С. 291. [in Russian].

Pysma akademyka V. Y. Vernadskoho synu (1922–1936) [Letters from Academician V. I. Vernadsky to his son (1922–1936)]. *Publykatsyy Sorokyna M. Yu.*: materyaly k 120-letyiu Heorhyia Vladymyrovycha Vernadskoho. Arkhyv RAN. URL: <http://www.arran.ru/?q=ru/vernad> (data zvernennia: 14.09.2021). [in Russian].

Danylenko, V. Volodymyr Vernadskyi: zhyttia v politytsi y polityka v zhytti [Volodymyr Vernadsky: life in politics and politics in life]. (2019). Kyiv: Parlam. vyd-vo. 512 s. (Serii «Slavetni postati Ukrainy»). [in Ukrainian].

Vernadskyi, V. Y. Avtotrofnost chelovechestva [Autotrophy of humanity]. (1993). *Russkyi kosmyzm: Antolohyia fylosofskoi mysly* / sost. S. H. Semenova, A. H. Hacheva. Moskva: Pedahohyka-Press. 368 s. [in Russian].

Pysma V. M. Vernadskoho Y. Y. Petrunkevychu [V. M. Vernadsky's letters to I. I. Petrunkevich] (1989). *Novyi myr*. № 12. S. 214. [in Russian].

Pustovit, H. P. Ekolohichna osvita uchniv 1–9 klasiv u pozashkilnykh navchalnykh zakladakh: monohrafiia [Ecological education of scholars of 1–9 grades in the past]. (2004). Kyiv; Luhansk: Alma-mater. 540 s. [in Ukrainian].

Pavlenko, Yu. (2000). Noosferna kontseptsiiia V. I. Vernadskoho – P. Teiiar de Shardena. Istoriia svitovoi tsyvilizatsii [The noosphere concept of V. I. Vernadsky – P. Teilhard de Chardin. History of World civilization]. Kyiv. S. 117–118. [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 01.10.2021 р.